

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӘОЖ 82–95:821.512.122

Ж.Ш.Жұмагелдин

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

1940–1950-жылдары әдеби мұраны игерудегі ізденістер

Мақалада тоталитарлық жүйе жағдайындағы қазақ әдеби сынының 1940–1950-жылдардағы даму жолдары ғылыми тұрғыда сараланып, қазіргі жаңа зерттеушілік көзқарас талабына сай қарастырылған. Әдеби даму үрдісіндегі сынның ықпалын, әдеби мұраны игерудегі ізденістерін ғылыми тұрғыда сарапқа салған. Әдеби мұраны игеру мәселесінде 1959-жылдың 15–19 маусымында Тіл және әдебиет институты өткізген ғылыми-теориялық конференцияның әдебиеттану ғылымына қосқан үлесі сараланды. Ғылыми конференцияда көтерілген мәселелердің өзектілігін қарастыру мақаланың мақсат-міндеті болып табылады.

Кілтті сөздер: 1940–1950-жылдары, қазақ әдебиеттану ғылымы, маркстік-лениндік әдіснама қағидалары, кеңестік идеология, ғылыми-зерттеушілік ой-пікір, әдеби мұра, пролеткульшылдық нигилизм, бірыңғай ағым теориясы, тұрпайы социологизм теориясы, ғылыми-зерттеу әдіснамасы, ақын-жазушылар шығармашылығы.

1940–50-жылдары қазақ әдебиеттану ғылымы маркстік-лениндік әдіснама қағидалары мен кеңестік идеология қыспағында болса да, әдебиетіміздің тарихын, теориясын, фольклорын зерттеуде, әдеби көркем сынын қалыптастыруда жетістіктерге жетті.

Әдеби мұраны ғылыми тұрғыда игерудегі ғылыми-зерттеушілік ой-пікір ХХ ғасыр басынан бастап әдебиет тарихы мен теориясын зерттеуде, әдеби сынды тудыруда ғылымдық және эстетикалық биіктіктерге ұмтылды. 20-жылдары әдеби мұра керек пе, жоқ па деген мәселеде пролеткультшылдық нигилизмге қарсы күресе отырып, әдеби мұраны игеруде «бірыңғай ағым теориясының» оң бағытын пайдаланып, оны жинау, жариялау, ғылыми тұрғыда бағалау, дәуір талабына сай пайдалану, творчестволық үйрену секілді өзекті проблемаларды шешіп алды. Ал 30-жылдары «тұрпайы социологизм» теориясының ықпалындағы қателіктерге ұшырай отырса да, қазақ әдебиетінің сан ғасырлық даму жолын тарихи тұрғыдан тану, зерттеу және дәуірге бөлу секілді келелі мәселелерге батыл бара білді. Сонымен қатар осы уақыт аралығы қазақ әдебиеттану ғылымы үшін ғылыми-зерттеу әдіснамасын меңгеру, идеялық, шығармашылық принциптерді игеру кезеңі де болды. Ұлттық әдебиеттану ғылымының туу дәуіріне тап келген бұл мезгіл республика тарихындағы өте ірі оқиғалар мен орны толмас қателіктерге толы кезең еді. Халық ағарту ісінің жолға қойылуы, мәдениет орындарының ашылуы, баспасөздің өркен жаюы, зерттеу институттарының ашылуы т.б. әдеби-мәдени іс-шаралар әдеби мұраны игеруге қолайлы жағдай туғызғанымен, қызыл империяның құрылғаннан бастап қолға алған қанды қырғыны, ұлт саясатының бұрмалануы, жеке басқа табынушылық, маркстік-лениндік әдіснаманың тапшылдық, партиялық қағидалары кері әсер етті. Атап айтқанда, «ұлтшылдық-алашшылдарға» қарсы күрес қазақ әдебиеттануының ізашарларын, 37-жыл зұлматы тәжірибесі қалыптасып қалған әдебиетші-ғалым мамандарды, бүкіл ұлт зиялыларын түгелге жуық жазықсыз жазалап, қуғын-сүргінге ұшыратты, ғылыми жұмыспен еркін шұғылдануға мүмкіндік бермеді. Осындай қиыншылықтарға қарамастан, орны толмас құрбандықтарға бара отырса да қазақ әдебиеттану ғылымы соғысқа дейінгі 1900–40-жылдар аралығында туу дәуірін аяқтады.

Кеңестік идеология мен маркстік-лениндік әдіснама қағидалары құрсауына ұшыраған қазақ әдебиеттануы 40-жылдары бұрынғы ізденістерін жалғастыра отырып, біршама жетістікке қол

жеткізді. Қазақ әдебиет тарихын дәуірлеуде, жеке ақын-жазушылар шығармашылығын монографиялық тұрғыда зерттеуде әдебиет теориясының мәселелерінде көңіл аударарлық соны қадамдар жасады. Бірақ партиялық қаулы-қарарлар ұлттық мүддеге сай бағыт алған ғылыми-зерттеушілік ой-пікірге тағы да тоқтау салды, көрнекті әдебиетші-ғалымдарды қуғынға ұшыратты. 50-жылдардың орта кезінен басталған жаңа бетбұрыс жеке басқа табынушылықтың зардаптары мен бұрмалаушылықтарды түзете бастағанымен, қазақ әдебиеттануының ұлттық мақсат-мүддеге сай ізденістер жасауына еш мүмкіндік бермеді. Маркстік-лениндік әдіснаманың әдебиеттің таптығы, халықтығы, партиялығы қағидалары, оның «тұрпайы социологизмді» ұтымды пайдаланып отырған саясаты, ұлттық нигилизмнің өріс алуы ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің адымын аштырмады. Әйтсе де кеңестік дәуірдегі әдебиетті тексерудегі зерттеулер мен монографиялардың көбеюі, қазақ әдебиеті тарихының көп томдығының шығуы, әдебиет теориясы мен әдебиет сынының зерттеу нысанасына алынуы, төңкерістен бұрынғы әдебиет тарихының ежелгі дәуірден бері зерттеле бастауы, тағы да басқа өзекті де көкейкесті мәселелерді шешіп алуы, қазақ әдебиеттануының қалыптасу дәуірінде қол жеткізген табыстары болды [1; 45]. Ұлт әдебиеті тарихындағы «ақтандақтарды» жоюға дейінгі жетістікке жетуі қалыптасу дәуірі үшін аз табыс емес еді. Біз мұны маркстік-лениндік әдіснама мен тоқырау заманындағы идеологиялық қатал бақылауда болғандығын ескере отырып айтып отырмыз.

Әдеби мұра, оның ішінде халық ауыз әдебиеті туралы әр түрлі пікірлер мен көзқарастарды бір арнаға салу 1924 жылғы қазақ білімпаздары бірінші съезінің күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі болған еді. Съезде 1917–1924 жылдар аралығында халық шығармашылығының үлгілерін жинау, жариялау жұмыстары қорытындылана келе, оның алдағы уақыттағы қызметіне бағыт-бағдар берілді. «Халық ауыз әдебиетін қалай, қайтып және кімдер жинау керек?» деген мәселелермен қоса, жаңа дәуірдегі қазақ фольклорының да шығармаларын жинау, оларды басып шығару, жеке халық ақындарының өлеңдер жинағын шығару сияқты проблемалық мәселелер терең сөз болды. Съезге жиналғандардың «бірыңғай ағым теориясы» мен «тұрпайы социологизм» бағытындағы көзқарасты жақтаушылар болып екіге бөлінуі әдеби мұра туралы айтыс-тартысты ерекше күшейте түсті. Мәдени мұраға ғылыми тұрғыдан қарау бұрмаланып, қазақтың халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинауды бір жүйеге салу туралы шешім тұжырымдалмай қалды. Алайда съездің әдеби мұра жөніндегі көзқарастағы бір қателікке, яғни «халық ауыз әдебиеті құриды, жаңа дәуірде оның дамуына ешбір мүмкіндік жоқ» деген пікірге қатты тойтарыс берілді.

Съезде сөйлеген Х.Досмұхамедов, Н.Төреқұлов, тағы басқалар сөздерінде ауыз әдебиеті үлгілерін жинау ісімен қатар, оны ғылыми тұрғыдан талдау, жариялау, тексеру жайы да әңгіме болды. Халық шығармаларын жинаушыларға арналған үлгі-нұсқа кітаптар жазу, жаппай жинаушылыққа тежеу қоймай, осы игі іспен арнаулы маман адамдар шұғылдануы, қоғамдық және мәдениет ұйымдары жетекшілік, қамқорлық көрсету қажеттігі терең әңгімеленіп, қазақ әдебиеттану ғылымының тууына себепші болған үлкен бір міндет анықталды. Ол фольклорлық мұраны жинау, жариялау, кітап етіп шығаруды жүйелі арнаға салу арқылы әдебиеттану ғылымында халық творчествосын әдеби-теориялық ғылыми тексеру, зерттеу жұмысын жүргізу үшін база жасап беру міндеті еді.

Әдеби-мәдени мұраны жинау, жариялау үлкен білімділікті, ғылыми дәлдікті, қажымас еңбекшілікті талап ететінін ескерсек, халық әдебиеті үлгілерінің бай қорын жасау жұмысы ғылыми-эстетикалық қажеттілікке айналды. Осының нәтижесінде әдеби мұра туралы ғылыми-зерттеушілік көзқараспен пікір айту мәнді арнаға бағыт алды. Әдеби-тарихи сипаттағы ой-пікір ұштала түсіп, ұлттық әдебиеттің тарихын зерттеу проблемасы дәуір талабы алға тартқан көркемдік міндеттермен іштей бірлік табуға ұмтылды. Жаңа мән, өзгеше сипат алып дами бастады.

1920-жылдардың аяғы — 30-жылдардың басында халық әдебиетін жинау, жариялау, зерттеу мақсатындағы С.Сейфуллиннің, С.Мұқановтың, А.Байтасовтың, Ә.Тәжібаевтың, Ж.Т.Тілепбергеновтің т.б ғалымдардың мақалалары жарық көрді. Осы кезеңдегі жинаушылық сипаттың басым болуына байланысты бұл мақалалар халықтың ескі әдебиет мұраларын халықтың игілігіне жарату, рухани байлығына айналдыру міндеттерін көтере отырып, ол үшін көп болып кірісуге шақырды. Дәуір талабына сай үн қосып, әдеби мұраны шығаруға атсалысқан бірталай үлгілерді жариялаған, мақалалар жазған А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтардың көзқарастары идеологиялық күрес барысында дұрыс сараланбай айтыс-тартыс туғызды. «Ұлтшылдардың мақалаларында әрқашан «бірыңғай ағым теориясының» жүйесі жатады» деген қате пікірлердің орын алуы нигилистік көзқарасты шамадан тыс күшейтіп жіберді. С.Мұқановтың 1927 жылы «Менің қорытынды пікірім» атты мақаласына сол кездегі ұлтшылдыққа қарсы күрес лейтмотиві арқау болып, Абай творчествосы

және халық әдебиеті туралы да өзінің бұрынғы айтқан пікірлеріне қарама-қайшы шықты. Фольклорлық шығармаларға нигилистік пікірде қарап, «кімнен үлгі аламыз» деген мәселеде «ұлтшылдар» жинап-насихаттап отырғандықтан, «халық әдебиеті бізге жат, одан үлгі алар ештеңе жоқ» деп тарихи сабақтастық пен дәстүрлікті жоққа шығарады. Нигилистік көзқарастың өрістеуіне тек қана пролеткультшылдық пен әсіре солақайшылдық әсер етіп қойған жоқ. Сонымен қатар «ұлтшыл» деп танылған ақын-жазушылардың әдеби-мұраны игеруде жүргізген жұмыстары қатты әсер етті.

Жаңа дәуірдің әдебиетін тудыру мәселесі, оның идеялық-творчестволық бағыты қандай болуға тиіс, ол қандай көркемдік әдіспен өркендеуі керек деген проблемалар 1920-жылдардың орта шенінде анық бой көрсетті. Оның сөз болуы, бір жағынан, фольклорлық мұраға да қатысты болды.

«Кімнен үлгі аламыз?» деген кезеңдік сауалға жауап беру барысында дәстүр мен жаңашылдықтың тарихи сабақтастығы кең сөз болды. Оларда ғылыми-зерттеушілік сипат жетпей жатқанымен, мәдени мұра туралы лениндік қағиданың ықпалында айтылғанымен, фольклорлық үлгілер мен атақты ақын-жыраулардың классикалық мұрасын әділ бағалау, одан үлгі алу, үйрену жолын насихаттау саласында бірталай ізденістер болды.

Сөзіміз дәлелді болуы үшін белгілі қоғам және ұлт қайраткері, сыншы, әдебиетші С.Сәдуақасовтың «Әдебиет туралы» мақаласындағы әдеби мұраға деген көзқарасына тоқтала кетелік. Автор нигилистік бағытты сынай отырып: «Ескіден қалған мұраға біз ие боламыз ба, жоқ болмаймыз ба? Бұл — үлкен негізгі мәселенің бірі. Біздің көбіміз (мен біз дегенде коммунист сыншыларды айтамын) бұл мәселеге әлі үстірт қарап жүрміз», — деп «қазақ әдебиеті өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге жеткен жоқ» деген пікірге қарсы шығады. Бұл жөнінде Қ.Кемеңгеров: «Ауызша айтылып жүрген халық әдебиеті көшпелі шаруаның, рулық қоғамның айнасы болды. Ұзақ заманның ішінде халық әдебиеті кемеліне жетті», — деп білген болатын. С.Сәдуақасов осы ойды жалғастыра отырып: «Қазақ әдебиеті өткенінен де, қазіргі халінен де үлгі-тәжірибе ала алады, өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге әбден жетті. Тегінде өзінен-өзі үлгі ала алмайтын әдебиет болуға тиіс емес. Өткенді ұмытып, өткеннің бәрін мансұқ қылып тастағанда, жаңа қайдан өспекші? Сондықтан біз ескі мұрадан жерімейміз. Ескі мұраның жарайтынын аламыз, жарамайтыны қалады», — деп кең орын теуіп келе жатқан маркстік-лениндік методологияның талаптарына сай ғылыми жаңаша тұжырым білдірді.

Қазақ совет әдебиетінің бет-бағдары туралы толымды пікір айта бастаған сын мақалалар мен әдеби мұраны игеру, зерттеуге байланысты әдебиет тарихын жазу проблемасын көтере бастаған ғылыми сипаттағы осы мақалалардың әдеби-теориялық және әдеби-тарихилық талдаулар жасауға ұмтылуынан қазақ әдебиеттану ғылымының туу кезеңі жалғаса түскенін байқаймыз.

Қазақ әдебиеттану ғылымының даму кезеңінде және әдеби мұраны игеру мәселесінде 1959 жылдың 15–19 маусымында Қазақстан Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты өткізген ғылыми-теориялық конференцияның алар орны ерекше.

Конференция С.Бәйішевтің кіріспе сөзімен ашылып, негізгі баяндамаларды Е.Ысмайылов, М.Базарбаев, Н.Смирнова, Қ.Жұмалиев, Ы.Дүйсенбаев, М.Сильченко, Б.Кенжебаев жасады. Қосымша баяндамаларды М.Дүйсенов, М.Қаратаев, С.Сейітов, Т.Сыдықов, С.Талжанов, Х.Сүйіншілиев, З.Ахметов, Ә.Дербісалин, Н.Қарашевалар сөз алса, жарыссөзде бірнеше баяндама тыңдалды.

Қазақ әдебиеті сынының проблемалық мәселелерін әдеби мұраны игеру, зерттеу арналарымен тығыз бірлікте алуымыздың өзіндік себептері де бар. Сын тұтас әдебиеттануда мақсат-міндетіне сай қордаланған және шешімін табуды қажет ететін мәселелерден тысқары қала алмайды. Әдеби өркендеудің бел-белестеріндегі көркемдік дамудағы дәстүр және жаңашылдық, тарихи сабақтастық тұрғысынан айқындап алмайынша, сөз өнерінің табиғатына тән үрдісті екшеуде қиындықтардың тууы да заңды. Сондықтан да әдеби мұра мәселесіне арналған конференцияда әдебиет тарихында айрықша аталатын ақындар шығармашылығына баяндамашылардың баса назар аударуы еш таңданыс туғызбайды. Қ.Жұмалиев, Ы.Дүйсенбаев, М.Сильченко, Б.Кенжебаев баяндамаларының өзегі XVIII-XIX және XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихының мәселелері болды.

Қ.Жұмалиев 1950–51-жылдар басындағы қаулы-қарарлар зардабын дұрыс түсіндіріп, оның негізгі себептеріне үңіледі. «XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиет өкілдерінің Махамбеттен басқа бірде-бірі жеке тексерілмейді. Олардың творчествосындағы заңды байланыстар айтылмайды. Басқалары сөз арасында аталады да, әдебиет тарихы деп тек бір ғана ақынды ұсынады» [2; 93]. Ал Ы.Дүйсенбаев XIX ғасыр әдебиетінің тарихына шолу жасай отырып, «көрнекті мәдениет қайраткерлерінің, егер ол шын мәнінде сондай болса, реакцияшыл екенсің деп тарихтан шығарып тастауға болмайды, ол ақын

өзінің тиісті бағасын алып, белгілі бір көлемде зерттелуге тиіс» деген назар аударалық пікір айтқанымен [2; 113], Шортанбай, Дулат, Мұрат, Кердері Әбубәкір сынды ақындар мұрасын бағалауға саяси өлшеммен қарауымыз керек дей отырып, пікір қайшылығына ұрынған.

Конференцияда Б.Кенжебаев XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің тақырыптық, жанрлық бағыт-бағдарын айқындауды басты мақсат еткен. Әсіресе «қазақтың XX ғасыр басындағы демократ ақын, жазушылары өздерінің революциядан бұрынғы шығармаларын сыншыл-реализм әдісімен жазды; реалдық өмірді, халық өмірін көрсете білді» деген пікірі аталған дәуір әдебиетін зерттеудің ғылыми проблемасын көтеруімен құнды болды [2; 141]. Қосымша баяндамалар жасаушылар да әдебиет тарихының түйінді жайттеріне қатысты мәселелерді талқыға салды. Бұл ретте С.Талжановтың «Шортанбай Қанайұлы», Х.Сүйіншәлиевтің «Дулат ақын мұрасынан», З.Ахметовтың «Ш.Бөкеевтің творчествосын зерттеу туралы» атты баяндамалары сол кездегі даулы мәселелерді көтеруімен және оған қатысты пікір алысуға қозғау салды. Бұл әдеби сында осы күрделі мәселе туралы қордаланып қалған, яғни кешелері сын өзі жоққа шығарған көптеген жеке ақын-жазушылар туралы жаңаша сипатта пікір білдіруге қадам жасауға әкелді. С.Талжанов Шортанбай шығармашылығын талдауға ақын өмір сүрген заман ағымы тұрғысынан үңіледі. Патшаның отарлау саясатының қазақтың әлеуметтік өміріне тигізген зардабын ашық айтып, халық мүддесін көздеген ақындар наразылығын Шортанбай мұрасы арқылы ашуда байыпты ой-пікір түйеді. Ғалым Шортанбайдың шығармашылық тұлғасын ашуға объективтілікпен бара білген. Ақын шеберлігіне, дүниетанымына ақиқат биігінен үңілуі де соны айқындайды. Патшаның отарлау саясатына қарсылығын ашық айтып, оның мұрасын әділ бағалау керектігіне назар аударады. Мұндай батыл ізденіс Х.Сүйіншәлиевтің Дулат шығармашылығына қатысты баяндамасына тән. Бірақ ол конференцияға қатысушылар тарапынан қолдау таппай, сынға ұшырады. Әсіресе Дулат ақын реализмін, әлеуметтік сарынын байыптаулардағы пікірлері бүгінгі ғылыми-зерттеушілік бағыттағы ізденістермен үндесіп жатқанын ашық айту қажет.

Өз кезегінде З.Ахметов Шәңгерей Бөкеев шығармашылығына талдау жасап, ақынның көркемдік ізденісін, сөз өнеріне тән ерекшелікті терең ашып көрсетеді. Ақын поэзиясындағы қайшылықты айта отырып, оның поэзиясының көркемдік сипатын теориялық негізде саралайды. «Шәңгерей сыршыл лириканы, суреттеу бейнелеу тәсілін дамыта түсті» деген байламы ақынның шығармашылық даралығын байыптауымен құнды [2; 213]. Міне, әдеби мұраны ғылыми негізді игеру, зерттеу мәселесінде конференцияда көтерілген осындай батыл пікірлер әдебиеттану ғылымында, жалпы ғылыми-зерттеушілік, сыншылдық-эстетикалық ой-пікірде қолдау таба бермеді. Мысалы, жарыссөзде сөз алған М.Хасенов «Дулаттың шығармаларын тереңінен зерттеуге Х.Сүйіншәлиевтің өрісі жетпеген. Сондықтан мақтаймын деп жамандап алды», — деп Х.Сүйіншәлиевтің Дулат ақынның халықтық мүддені көздеуші деген пікірін терістейді [2; 267]. Басқа ғалымдарды айтпағанда, қорытынды сөз сөйлеген М.Әуезов «Шортанбай, Мұрат, Дулаттардың бәрі бірдей «анау ақауы», «мынау кемшіні», ол — пұл міні бола тұрса да «жаксы ақын» дейтін болсақ, тағы да бірыңғай ағын-арнасына түсеміз. Ал, бұған бізге тарих та, партия да бірде-бір рұқсат етпейді. Солары шексіз дұрыс, ол біздің ғылымның ырысы», — деп сол кездегі саяси-идеологиялық талаптың тар шеңберінен шыға алмады [2; 355]. Алайда бұл сол кезеңдегі саясаттың ызғарының бір сипатынан еді.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында аталған конференция жетістіктер мен кемшіліктер жаңаша сараланып жатқан «жаңғыру» кезіндегі бұл үлкен әңгіме біраз ілгері басу болды. Оны ұйымдастырған, әрі оған белсене қатысқан әдебиетшілер қауымы шындықты орнатуға атсалысты» деген тұрғыдан бағалануда.

Шындығына келсек, «конференцияның маркстік-лениндік әдіснаманы, оның әдебиеттің таптығы, халықтығы, партиялығы қағидаларын ғылыми жұмыстарда түпкілікті орнықтыру мүддесін ұстағаны тарихи шындық. Сондықтан оған баға берген уақытта егемендік алғанға дейінгі қазақ әдебиеттануының ұлттық мүддеге тамыр тарта алмаған, өткендегі мұраны тарихи ақиқат тұрғысынан бағалай алмаған кемшіліктерінің барлығы осы конференциядан басталғанына көңіл аудару қажет деп ойлаймыз» деген зерттеуші пікірінің де қисыны жоқ емес [3]. Бұдан қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында осы конференцияның сол кездегі ғылыми маңызы туралы нақты бір тұжырым жасалмағанын аңғарамыз.

Құрылтайда қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналғандықтан да әдеби сынның мәселелері де назардан тыс қалуы мүмкін емес еді. Мәселен, Е.Ысмайыловтың «СОКП XXI съезі қарарларына байланысты қазақ әдебиеттану ғылымының негізгі міндеттері» баяндамасының «Сынды

өрістетейік» атты екінші тарауы негізінен сол кезеңдегі әдеби сынның жай-күйі мен проблемалық мәселелеріне арналған.

Ғалым «әдебиеттану ғылымында бүгінгі тақырыпқа бет бұру дегеніміз, ең алдымен, қазіргі кеңес әдебиетінің күнделікті творчестволық, теориялық мәселелерімен нақты шұғылдану, әдебиет сынын үнемі дамытып отыру болып табылатынын» орынды атап өтеді.

Сыншы сол тұстағы ғылыми-зерттеушілік ой-пікірде кеңінен сөз бола бермеген тың мәселені көтерген. Ол — сынның әдебиеттанудың негізгі саласы екенін байыптауы еді. Сол себепті де ғалым әдебиетші, сыншылардың әдеби сынға биік талап деңгейінен қарау қажеттігін күн тәртібіне өткір қояды.

«Әдеби сын, — деп жазады ғалым, — әдебиеттану ғылымының негізгі саласы. Сынсыз, пікір таласынсыз өмірде жалпы даму жоқ. Сондай-ақ әдебиеттану ғылымы да сын жоқ жерде өрістей алмайды» [1; 43].

Қазақ әдеби сынын дәуір талабына сай дамытуға нақты талаптар тұрғысынан келген ғалым әдеби мұраға қатысты даулы мәселелер мен қазақ кеңес әдебиетінің теориялық арналарына байланысты іркілістерді де бүкпесіз ортаға салды. «Біздің әдебиетші-ғалымдар, әсіресе орта буындағы әдебиетшілер, әдебиеттің тарихтық, теориялық мәні бар даулы мәселелеріне көп жоламайды», — деп сол тұстағы ғылыми ізденістегі басты олқылықты дұрыс көрсетеді. «Бүгінгі әдебиеттің барлық жаңалықтарын, табыстары мен кемшіліктерін жан-жақты зерттеп, өзінің әділ білімді сындарын жазып отыру — біздің әдебиеттану ғылымының абыройлы міндеті» деп білген ғалым мақсаты эстетикалық сипаты мен теориялық тұрғыдан терең талдаулар жасайтын сынды сапалық деңгейге көтеру болды. Білікті сыншының принципті талаптары әдеби сынның өресінің биіктеуі мен өскелең тенденциясын танытуға септігі тигені анық.

Сөз өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдық туралы баяндама жасаған М.Базарбаев көзқарасы әдебиеттанудағы қордаланған өзекті мәселелерді талқыға салуымен назар аудартып қана қоймай, әдеби сынды тың арналарға бастауымен ерекшеленеді [4].

Қазақ поэзиясының көркемдік даму деңгейін, ақындық шеберлік қырларын байыптаған ғалым көркем бейне, бейнелеу құралы, әдебиеттің реалистік сипатын дәстүр мен жаңашылдық аясында қарастырған. Бұл ретте С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, С.Мұқанов, Ә.Тәжібаев, А.Тоқмағамбетов, Ғ.Орманов, Ж.Саин, Қ.Аманжолов, Д.Әбілев, Ә.Сәрсенбаев, Қ.Бекхожин, Ғ.Қайырбеков, Ж.Молдағалиев, С.Мәуленов, Е.Ибрагим сынды ақындардың стильдік ерекшеліктері мен ақындық ізденістеріне де тоқталып, қазақ кеңес поэзиясының өсу жолына шолу жасаған. Сондай-ақ аталған ақындарының поэмаларына талдау жасалып, ақындық шеберлікті көркемдік тұрғыдан дамытудың теориялық мәселелері кең ауқымда қарастырылған. Бұл әдеби сынның бірыңғай кемшілік іздеу сипатынан арылып, ғылыми және әдеби-теориялық негіздегі талдау жасай отырып, баға беру жолына нақты қадам жасай бастағанын байқатады.

Сонымен қатар қазақ кеңес әдебиетінің көркемдік деңгейі, шығармашылық ізденіс аясы маркстік-лениндік әдіснама талаптарына сай қарастырылуынан социалистік реализм әдісінің теориялық тұрғыдан негізделуі еш таңданыс туғызбасы түсінікті. Конференция баяндамаларында қазақ кеңес әдебиетінің негізгі мәселелеріне баса назар аударылғандықтан, әдеби сынның келелі проблемалары жеткілікті деңгейде қарастырылмағанын байқаймыз. Е.Ысмайылов, М.Қаратаев, М.Базарбаев, М.Дүйсенов, И.Смирновалардың сынға қатысты жанама пікірлері болмаса, қосымша және жарыссөздегі баяндамалар, негізінен, әдебиет тарихына, яғни әдеби, фольклорлық мұра, оны игеру, зерттеу төңірегінде өрбиді. Әрине, мұның өзі түсінікті де. Себебі әдебиет тарихына қатысты дәстүр мен жаңашылдық, тарихи сабақтастық, көркемдік әдіс арналарына байланысты бір шешімге келмейінше, бұл бағыттағы сыншылдық-эстетикалық ізденіс аясын бағамдау қиындықтар тудыратыны мәлім. Осындай олқы тұстарына қарамастан, конференцияның әдебиеттанудағы маңызын мына мәселелерден айқын аңғарамыз: фольклорлық мұра, төңкеріске дейінгі әдебиет тарихын дәуірлерге бөле отырып, басты проблемаларын шешіп алуға батыл қадамдарын айтпағанда, қазақ әдебиетін теориялық тұрғыдан зерттеуге көбірек назар аудару, көркемдік әдіс, дәстүр мен жаңашылдық, жанрлық даму және қалыптасу жолдары, стиль мен көркемдік шеберлік мәселелеріне сай тексеру, әдебиеттің социалистік мазмұны мен ұлттық сипатын, идеялық-шығармалық және социалистік реализмнің принциптеріне сай өсу жолын жаңа талапта қарастыру мәселелері сол кезеңнің әдебиеттануы мен сын тұрғысынан алғанда аз да болса ілгерілеу болғаны сөзсіз.

Қорыта келгенде, 1950-жылдардың соңында қазақ әдеби сыны «жылымық» кезеңінің бар мүмкіндігін тиімді пайдалана отырып, жеке басқа табынудан туындаған басты кемшіліктер мен негізгі олқылықтардан арылуға бет алды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Смағұлов Ж.Қ. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. — Алматы, 1999. — 137 б.
- 2 Әдеби мұра және оны зерттеу: Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арнал. ғыл.-теор. конф. материалдары / Алматы, 1959, 15–19 маусым. — Алматы, 1961. — 376 б.
- 3 40–50 және 60-жылдардағы қазақ әдебиеті. — 2-кіт. — Алматы, 1998. — 219-б.
- 4 Дәрімбетов Б. Тазару. Әдеби сын. — Алматы: Жазушы, 1991. — 69-б.

Ж.Ш.Жұмагелдин

Поиски нового в осмыслении литературного наследия 1940–50-х годов

Автор рассматривает вопрос о влиянии тоталитарной традиции на казахскую литературу 1940–50-х годов с современных исследовательских позиций и научных подходов. Анализируется вклад научно-практической конференции, проводимой Институтом языка и литературы 15–19 июня 1959 г. в г. Алма-Ате, в литературоведческую науку по проблеме освоения литературного наследия. В статье поднимается вопрос актуальности проблем, обсуждаемых на научных конференциях.

The article is devoted to the question of influence of totalitarian tradition on the Kazakh literature of 1940–50th years from modern research positions and scientific approaches in which have found reflection modern scientific researches. The rule of scientific-practical conference in literature science, which be sent by the Institute of language and literature for 15–19 June 1959 year about problem of comparing of literature reach. The describing actuality of problems, which have asked on scientific conference is the aim of this article.

ӘОЖ 82–95:821.512.122

Ж.Қ.Смағұлов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

XX ғасырдың 1930-жылдарындағы көркемдік әдіс мәселелері

Мақалада қазақ әдебиеттануындағы С.Мұқановтың, М.Қаратаевтың және басқа ғалым әдебиеттанушылардың еңбектерінде баяндалатын социалистік реализм әдісінің қалыптасуының ғылыми-методологиялық мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ XX ғасырдың 1930 жылдарындағы қазақ әдебиеттануындағы социалистік реализм әдісінің жетістіктері мен кемшіліктеріне баға берілді. Маркстік-лениндік методологиядағы социалистік реализм принциптері қазіргі көзқарас тұрғысынан талданған.

Кілтті сөздер: СОКП, 1925 жыл, партия, көркемөнер саласы, қаулы, пролетариат әдебиеті, ұлтшылдық-буржуазияшылдық элементтер, маркстік-лениндік идеология, социалистік әдебиет, сыншылдық ой-пікір, ҚазАПП басшылығы, жікшілдік мәселесі, теориялық теріс қағидалар.

СОКП-ның 1925 жылғы «Партияның көркем өнер саласындағы саясаты туралы» Қаулысы алға қойған «пролетариат әдебиетінің үстемдігін орнату, ұлтшылдық-буржуазияшылдық элементтерді әшкерелеу» секілді кезектегі міндеттері орындалып шыққан соң, 1930-жылдардың бас кезінде маркстік-лениндік идеологияны басшылыққа ала отырып, «түрі ұлттық, мазмұны социалистік әдебиет» жасауға қадам жасалды. Әдебиет осы жаңа идеологиялық талап-тілектеріне сай жанрлық тұрғыдан дами бастады. Осыған орай ғылыми-сыни және әдеби-теориялық ой-пікір азды-көпті жинаған тәжірибесін пайдалана отырып, өркендеуге тиіс еді. Бірақ 1920-жылдардың екінші